

Situne Dei

Årsskrift för Sigtunaforskning och historisk arkeologi

2019

Redaktion:

Anders Söderberg
Charlotte Hedenstierna-Jonson
Anna Kjellström
Magnus Källström
Cecilia Ljung
Johan Runer

Utgiven av Sigtuna Museum



Runstenstäkter i Sigtunatrakten och runstenar vid vatten

Magnus Källström

Roger Wikells postumt publicerade artikel ”Runristare och stenhuggare” fäster uppmärksamheten på ett ännu ganska outforskat ämne, nämligen hur man på vikingatiden anskaffade själva råämnet till en runsten. I några fall nämns i runtexten att stenen har hämtats från en viss plats, men det tillhör ovanligheterna. Som Roger visar i sin artikel är det i stället själva runstenen som är det bästa vittnet om varifrån den har kommit.

När jag läste manuset till hans artikel, slog det mig att jag borde be honom undersöka en plats som jag en gång hade stött på i Fornminnesregistret och som har förbryllat mig en del genom åren. Nu fick jag tyvärr aldrig tillfälle att ställa denna fråga och jag måste därför i möjligaste mån försöka lösa denna gåta själv.

Omedelbart öster om Alasjön, 8 km norr om Sigtuna, och på Skålsta ägor i Vassunda socken finns som RAÅ 150:1 registrerat en ”Täktplats” för runstenen RAÅ 17:1 i grannsocknen Haga. Den sten som avses är U 459, som står vid Skråmsta på andra sidan av sjön 1 kilometer åt SSV (*fig. 1*). Vid fornminnesinventeringen 1979 noterades angående den nämnda täktplatsen:

Enl. Sune Snäll, [född] 1907 finns inom markerat område ett utkilat parti i bergväggen. Snäll anser att det är runstenen Haga 17 som kilats ut, ty Snäll har mätt runstenen och det utkilade partiet och dessa överensstämmer.

Enl. Snäll är det svårt att se stället om man inte kommer landvägen.

Att ett runstensbrott kan ha legat precis i strandkanten och att runstensämnet sedan har förts över sjön vintertid på isen är inget oväntat. Avståndet har säkert inte betytt något och även i sen tid har is och snö utnyttjats vid flyttningen av runstenar. Det som förbryllar är att ju att vi i detta fall faktiskt känner till exakt var den utpekade stenen har brutits och detta brott ligger inte alls på den plats som anges i Fornminnesregistret. Elias Wessén skriver nämligen följande om U 459 (i UR 2 s. 262):

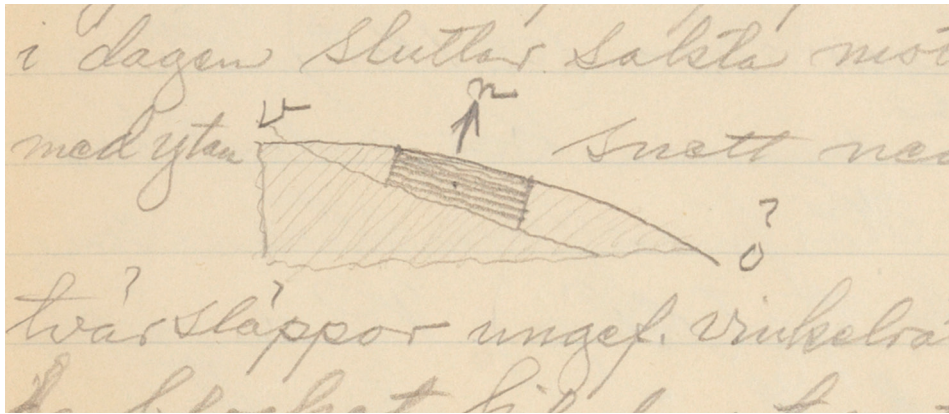


*Figur 1. Runstenen U 459
vid Skråmsta i Haga socken.
Foto: Magnus Källström 2009.*

Stenen, som står 4,80 m. över Mälarens yta, är icke nedsatt i jorden, utan den står med den breda foten på en berghäll. Enligt v. Friesen har den brutits ur denna berghäll och står sålunda i egentligaste mening på ursprunglig plats.

Wessén bygger på en passus i boken *Runorna*, där Otto v. Friesen (1933:211) uppger att stenen ”står i en liten skogsdunge intill Garnsvikens v. strand vid det hål i det isslipade urberget varur den brutits, 4,80 m över Mälarens yta”. Bakom dessa rätt lakoniska uppgifter ligger i verkligheten mycket grundliga fältundersökningar. v. Friesen skriver nämligen i en av sina anteckningsböcker, som i dag finns i Uppsala universitetsbibliotek (Anteckningsbok VII s. 66 f.):

Blocket [är] taget ur själva berget, strax norr om stenen, där en stor grop i berget visar platsen. Detta framgick av en mätning av vinkeln och tjockleken av stenens nedre högra hörn. Detta stämde i båda nämnda avseenden fullkomligt med gropens n[ord]ö[stra] hörn. Möjligheten att här uttaga ett block ur s[jäl]va berget berodde på följande omständigheter. Berget som här går i dagen sluttar sakta mot Ö. En släppa gick ungefär parallellt med ytan snett nedåt i berget. Från norr till s[öder] gingo två tvärläppor ungef[är] vinkelrätt in i berget och det till runsten nyttjade blocket kilade ut mot söder. Sydändan utgör nu blockets topp. Ristningsytan var vänd nedåt. De v[äster] om v[ästra] tvärläppan befintliga delarna av det utkilade flak, varur runstenen är tagen kvarligga ännu som två mindre block något förskjutna på underlaget mot ö[ster], varigenom gropens storlek ur v[il]k[e]n blocket tagits något minskats.



Figur 2. Otto v. Friesens skiss från 1925 av hur han menar att stenämnet till runstenen U 459 ursprungligen har varit placerat i berget. Foto: Alvin.

Det hela illustreras med en skiss av hur runstenen ursprungligen har legat i berget (fig. 2). v. Friesens anteckningar är daterade den 19 september 1925, då han besökte platsen tillsammans med bibliotekarien och ortnamnsforskaren Oskar Lundberg, "ingenjör Zetterberg" och sin son Sten. Vid samma tillfälle undersökte han också runstenen U 460, som står på samma höjdsträckning ett sextiotal meter åt NNV.

Fem år senare, den 14 november 1930, återkom v. Friesen till platsen, denna gång i sällskap med statsgeologen Erik Granlund och amanuensen vid Statens historiska museum K. A. Gustawsson. Han har då noterat att U 459 "visade sig vid Granlunds spegelavvägning stå 4.80 m över dagens vattenstånd i Garnsviken (säkerligen ovanligt högt för årstiden). Blocket är taget ur den slipade granithäll på v[il]k[e]t det står: hålet efter blocket syns strax n[orr] om stenen. Sjönivån torde ha gått vid den tiden upp till hällens fot, och stenen torde nätt och jämt ha stått ovan gränsen för strandisskruvningen vid islossningen på våren" (Anteckningsbok IX s. 221f.).

Det stora rektangulära stenblocket är som nämnts rest direkt på den flata hällen. På bild ser det ut som om runstenen skulle ha en rejäl slagsida åt höger (se fig. 1), men i verkligheten vilar den stadigt på sin breda bas, samtidigt som den är underpallad med en liten sten på den högra sidan. Förutom att ämnet till runstenen har tagits direkt ur det fasta berget (fig. 3) där den nu är rest, är det intressant att ristaren inte har utnyttjat den isslipade ytan som ristningsyta utan den brutna ytan på det ursprungliga blockets undersida. Anledningen är uppenbarligen att denna sida faktiskt är jämnare.

Råämnet till U 459 kan alltså omöjligen komma från den antagna runstenstakten på andra sidan Alasjön. Läser man texten i inventeringsboken lite noggrannare ser man också att platsledaren har noterat "ej sett", och eftersom det saknas en närmare beskrivning av tåkten har förmodligen inte heller inventeraren besökt platsen.

Är då Sune Snälls uppgifter helt gripna ur luften eller kan han kanske ha avsett en annan runsten än U 459? På samma höjdparti och avstånd finns ju också den ovan nämnda U 460, som enligt uppgift är 3,38 m hög och 0,90 m bred. En ursprungligen nästan lika stor runsten finns vid Ala i samma socken (U 463). Den är 0,95



Figur 3. Runstenen U 459 från norr. I förgrunden ses den rektangulära stentäkten i berget, där stenen ursprungligen har legat. Foto: Magnus Källström 2019.

m bred och ska innan den förlorade sitt fotstykke ha mätt ca 2,90 m i höjd. Den sistnämnda står vid ett litet gravfält nästan rakt väster ut över sjön från den stentäkt som har utpekats av Snäll och avståndet är inte mer än drygt 400 meter.

Enda sättet att avgöra hur det egentligen förhöll sig var givetvis att besöka de aktuella platserna, vilket jag gjorde den 1 juli i år, en dag som började med sol och slutade i regn. Det verkade rimligt att inleda med att söka efter runstenstäckten på den östra sidan av Alasjön. Även om markeringen i Fornminnesregistret är ganska grov var det inte svårt att förstå vad uppgiftslämnaren måste ha åsyftat. Följer man berget längs strandkanten norrifrån stöter man så småningom på en mycket påtaglig formation, nämligen ett närmare tre meter högt urtag i bergssidan som närmast har



Figur 4. Den antagna runstenstakten i berget vid Skålsta i Vassunda (RAÄ 150:1) från väster. Foto: Magnus Källström 2019.

formen av en stupad obelisk (*fig. 4*). Bredden längst ned är drygt en halvmeter och urtaget vidgar sig till uppskattningsvis mer än det dubbla uppe vid bergskanten. Det ser onekligen ut som om man här genom den naturliga sprickbildningen har brutit ut ämnet till en imponerande runsten. De följande besöken vid de tre runstenarna på den västra sidan av sjön visade dock att varken måtten eller formen stämmer med någon av dessa stenar. Inte heller stenarten verkar vara exakt densamma. I den föregivna runstenstakten består berget av en rödaktig spräcklig granit, medan materialet i runstenarna visserligen också utgörs av granit, men i olika gråa toner. Om det är ämnet till en runsten som har brutits ur bergssidan vid Skålsta måste denna sten ha hamnat någon annanstans och det har ju som nämnts funnits möjligheter till rätt långväga transporter.

Det finns anledning att dröja något vid de tre runstenarna på den västra sidan av sjön. De båda runstenarna vid Skråmsta är resta på ett och samma gravfält (RAÄ Haga 15:1). Gravfältet består till övervägande del av rektangulära eller kvadratiska stensättningar, vilket är karaktäristiskt för den yngsta typen av vikingatida gravfält. Omedelbart intill U 460 finns en sådan stensättning som mäter 7×4 m och som är orienterad i öst-västlig riktning. Vanligtvis har den döde i denna typ av stensättningar begravts obränd enligt kristen sed. Också Alastenen står i nära anslutning till ett par gravfält (RAÄ Vassunda 66:1, 67:1). Här dominerar de runda stensättningarna, men det finns även några stensättningar med rektangulär form.



Figur 5. Olof Thunmans teckning av de båda Skråmstastenarna i Upsala Nya Tidning Julnummer 1925.

Ett annat gemensamt drag är att samtliga tre stenar vänder den ristade sidan ut mot sjön. De båda Skråmstastenarna står ännu på sina ursprungliga platser, medan Alastenen under en period har legat ned och förlorat sin rot. Man räknar dock ändå med att även denna sten har varit vänd åt detta håll. Alasjön var ursprungligen en del av Garnsviken, som mynnar i Sigtunafjärden, och det måste finnas ett skäl till att tre höga runstenar har placerats på detta sätt. Oskar Lundberg ägnade i Upsala Nya Tidnings julnummer 1925 en lång artikel åt området kring Garnsviken och av texten framgår att han tillsammans med Otto v. Friesen hade gjort flera utflykter hit under den gångna sommaren. Med på färden var också konstnären Olof Thunman, som i sin karaktäristiska stil har skildrat de båda runstenarna vid Skråmsta på ett sätt som med dagens vegetation på platsen inte längre är möjligt (*se fig. 5*).

Lundberg intresserade sig för äldre vattenleder genom området, men också för möjliga hamnlägen. Ett sådant tänkte han sig kunde ha funnits omedelbart intill den resligaste runstenen (U 460) vid Skråmsta (s. 6): ”Man frågar sig gärna om här kunnat vara en ledungshamn, där häradsborna i Håbo hade ett krigsskepp uppställt, med vilket de deltog i krigsfärdena.” Jag tror att Lundberg mycket väl kan ha rätt och att runstenen har haft samma funktion som det som i fornvästnordiska källor kallas *hafnarmark* och som hos Fritzner (1:687) får följande mycket utförliga definition: ’märke opreist ved en havn, især af en person, som havde været heldig nok til at finde den, og da dels af taknemmelighed for den tilflugt han der havde fundet, dels for at det skulde tjene andre søfarende til vejledning, hvad enten nu dette mærke bestod af en høi sten, en træstamme, en varde eller lignende’.

Troligen har även de två andra stenarna haft ett liknande syfte. Att runstenar restes vid vägar, broar och vadställen är ett välkänt fenomen, men de har många gånger också använts för att markera färjeplatser och hamnlägen. Att det senare har fått mindre uppmärksamhet i litteraturen beror nog på att de i dag inte är lika uppenbara, eftersom runstenarna genom landhöjningen ofta har tappat den direkta kontakten med vattnet (för några exempel, se t.ex. Källström 2015:73ff.).

Oskar Lundbergs artikel är en intressant läsning, där han inte bara lyckas frammana järnålderns och vikingatidens landskap ur ortnamn, terrängformationer och höjdmått, utan också ger en målande beskrivning av platsen en sommardag för nästan hundra år sedan. Jag kan inte låta bli att avslutningsvis citera ett särskilt idylliskt avsnitt ur denna del av hans text (s. 6):

Konsul Bünsows fasaner kila i buskarna. Barnen från skolan i Haga göra utfärder hit under sin lärares ledning. En betande ko tar någon gång på hornen en ortnamnsforskarens avvägningstubb med tillhörande stativ, fullständigt obekymrad om den hänsyn, med vilket ett av Bergs precisionsinstrument bör behandlas. En annan kossa nosar en sovande konstnär i synen — — —.

Man får väl samtidigt föreställa sig professor Otto v. Friesen i full färd med att dokumentera runstenarna och mäta vinklarna i runstenstakten på platsen. Är det inte så vetenskap helst ska bedrivas?

Referenser

- Friesen, O. v. Anteckningsbok VII: [utan titel, 1916–1928] (UUB).
 Friesen, O. v. Anteckningsbok IX: *Undersökningar, anteckningar och infall i marken och skrifrummet hösten 1918* (UUB).
 Friesen, O. v. 1933. De svenska runinskrifterna. *Runorna*. v. Friesen, O. (red). Nordisk Kultur 6. Stockholm-Oslo-København.
 Fritzner = Fritzner, Johan. Ordbog over Det gamle norske Sprog. 1–3. 1886–1896. Kristiania. 4. Rettelser och tillegg ved Finn Hødnebo. 1972. Oslo, Bergen & Tromsø.
 Källström, M. 2015. Kungen, bryten och märket. Till tolkningen av runblocket U 11 vid Hovgården på Adelsö och något om runstenarnas placering. *Saga och sed* 2015, s. 67–86.
 Lundberg, O. & Friesen, O. v., 1925: En farled och en hamnplats i forna tider. *Upsala Nya Tidning Julnummer* 1925. S. 4–6.
 (Omtryckt i N. Ålenius & A. Johansson, Axel (red). 1940. *Uppländskt. Valda uppsatser ur Upsala Nya Tidnings julnummer*. Uppsala. s. 33–36.)
 RAÅ + nr = beteckning i Fornminnesregistret (numera: Kulturminnesregistret).
 Tillgängligt genom Fornsök på nätet: <<https://app.raa.se/open/fornsok/>>.
 U + nr = Runinskrift publicerad i UR.
 UUB = Uppsala universitetsbibliotek.
 UR = *Upplands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Elias Wessén och Sven B. F. Jansson. 1–4. Sveriges runinskrifter 6–9. 1940–58. Stockholm.

Summary

In the Swedish register of ancient monuments (*Fornminnesregistret*) a ‘rune-stone quarry’ (fig. 4) is marked on the property of Skålsta in Vassunda parish, about 8 kilometres north-west of Sigtuna. This alleged quarry is in a large rock on the eastern shore of Lake Alasjön and according to a local informant, this is the place from which the raw material for rune-stone U 459 was quarried. That rune-stone stands at Skrämsta in Vassunda parish on the western shore of the lake, and would thus have required being transported across the water. There is, however, a serious problem with this identification. As shown by the runologist Otto von Friesen as early as in 1925, the rectangular boulder constituting this rune-stone was quarried from the bedrock just a few metres from the place where it stands today (fig. 3).

Two other impressive raised rune-stones (U 460 and U 463) also occur on the western shore of this lake, but neither of them match the alleged ‘quarry’ at Skålsta. If a rune-stone really was quarried from that site, it must have ended up somewhere else.

The three rune-stones on the shore of Lake Alasjön are of considerable size and all face the water. In the late Viking Age this lake was still a part of the inlet Garnsviken, which connected with the bay outside the town of Sigtuna. It is therefore very likely that these rune-stones were not only raised as memorials of deceased family members but also as demarcations of local harbours.